

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 17, No 1, Spring & Summer 2024
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2024.234371.1288>

Research Paper

The Prophetic Role of Dreams and Political Legitimacy in the History of Iran from the 4th to 5th Centuries AH

1. Imam Ali shabani,^{ID} 2. Hamideh Mehralitabar^{ID}

1. Associate professor of History, Department of History, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email: e.shabani@umz.ac.ir
2. MA of History Of Islamic Iran, Department of History, University of Arak, Iran. Email: h.mehralitabar@yahoo.com

Received: 2024/01/05 PP 51- 73 Accepted: 2024/03/05

Abstract

Iranian governments during the medieval centuries used visions and prophetic dreams to set a connection with the transcendent and divine realm and pretended to be inspired by the sacred-spiritual world. Through a descriptive-analytical approach, the research addressed the fundamental question of the relationship between prophetic dreams function with political legitimacy during the 4th and 5th centuries AH Iran. It showed that dealing with legitimacy challenges was a key concern for Iranian governments during this period. Propagating future political events through prophetic inspiration in the form of dreams was integral to the agenda of those in power and surrounding elites. The birth and survival of leaders amid doubts, achieving seemingly implausible power, establishing and sustaining governance, territorial expansion, suppression of enemies, and even the downfall of their rule were all encompassed in the content of prophetic dreams during these centuries. Additionally, to dispel doubts and have huge impacts on public perception, using symbols with profound meanings embedded with prophetic concepts in dreams was a part of the agenda. However, given the significant overlap of applying these symbols in dreams, it is indicative of their forgery.

Keywords: Dream; Falsification; Legitimacy; Political Prophecy; History of Iran; Medieval Centuries.

Citation: Shabani, Imam Ali and Hamideh Mehralitabar. 2024. *The Prophetic Role of Dreams and Political Legitimacy in the History of Iran from the 4th to 5th Centuries AH*, Journal of History of Iran, spring and summer, Vol 17, no 1, PP 51-73.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

The history of Iran narrates the fact that people associated with politics and power would not stop at anything to gain, and maintain their political purposes. Periodically, they abused the most common practices of the people or their routine experiences, such as “dreams” to pursue and achieve them. The Iranian governments during the 4th and 5th centuries AH were in dire need of stating or approving frequent claims to power, defining and justifying critical political decisions, and measuring their situations. In this context, the sultans and their political elites benefited from the ancient and, at the same time, general beliefs that the public had already accepted regarding the matters of fate, destiny, and its relation to the cosmos, heavens, and astrology to acquire their political objectives. Therefore, it is possible to refer to “dream(s)” as a common practice of the people and as a means of belief for Iranians since the ancient times that the Islamic centuries accentuated and emphasized again. In the historical period in question, according to the political states, dreams were considered very influential by those in power and manipulated their functions for their political propaganda facet.

Methodology

The research raises this fundamental question and tries to answer it: what is the relation between the prophetic role of dreams and power legitimacy in the history of Iran during the 4th and 5th centuries AH? In a descriptive-analytical way, we have scientifically discussed and investigated these dreams with prophetic meanings and their attribution to those in power and the elite group of politicians that had the same goals to follow.

Result and Discussion

Political legitimacy has been one of the main concerns of Iranian governments in the medieval centuries, especially in the 4th and 5th centuries AH. In this context, resorting to dreams, particularly prophetic dreams and those attached to a legend, became a penetrating tool to prove the legitimacy of power, and those who wield it tried to benefit from it with all their might. The dreams were considered a gateway into the unseen, and due to the influence of such belief and this vision on the Iranians and the sect-religious foundations supporting it, they were able to consolidate political power and overcome the challenges of legitimacy. In a general criticism of previous research, one must mention their lack of a theoretical framework, no partitioning or distinction between the

dreams of those in power and those of the commoners, considering the dreams attributed to the political structure of power to be legit and only giving the mere description of the dreams. This research, while paying special attention to one of the political functions of dreams and that too in a specific period, has come to conclusions that dreams attributed to the ruling family were falsified in line with the pursuit of political interests of the governments of that era.

Conclusion

The Iranian governments of the 4th and 5th centuries AH benefited from the dream to gain and strengthen the legitimacy of their power and overcome its challenges during the mentioned period. In this regard, a significant number of prophetic and popular dreams were about the ancestors or the founders of their government. In the historiography parallel to them, there are stories of prophetic dreams mainly with the concept of a miracle birth and survival of the leaders against all odds, their reaching to power and foundation of dynasties with the divine support; their territorial expansions, vanquishing of the enemies, their long life, and even their fall. These contents indoctrinated the predestination of such events and helped to establish their legitimacy, with a theme and prophetic literature in the mentioned centuries.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان، ۱۴۰۳

شابا الکترونیکی: 2588-6916 شابا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2024.234371.1288>

مقاله پژوهشی

نقش پیشگویانه رؤیا و مشروعیت در تاریخ ایران (در سده‌های چهارم و پنجم)

۱. امامعلی شعبانی، ۲. حمیده مهرعلی تبار ^{id}

۱. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: e.shabani@umz.ac.ir

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ، گروه تاریخ دانشگاه اراک، اراک، ایران، رایانامه: h.mehralitabar@yahoo.com

دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۵ صص ۷۳-۵۱ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۸

چکیده

حکومت‌های ایرانی سده‌های میانه اسلامی (قرون ۴ تا ۹ ق) با انواعی از نیازها و در عین حال چالش‌های سیاسی مواجه بودند. از این رو، سلاطین و متفکران پیرامونی‌شان از هر وسیله‌ای برای حفظ و تحکیم پایه‌های قدرت و غلبه بر موانع سیاسی و مشکلات احتمالی بهره می‌بردند. در همین زمینه رؤیا و تظاهر به خواب دیدن به عنوان ابزار برقراری ارتباط با مبدأ غیب و الهام از عالم قدسی-ماورایی و در قالب پیشگویی مورد توجه آنان بود. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی در پی پاسخ به این پرسش بنیادین است که میان نقش پیشگویانه رؤیا و مشروعیت در سده‌های چهارم و پنجم هجری چه رابطه‌ای وجود دارد؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند مواجهه با چالش‌های مشروعیتی یکی از دغدغه‌های اساسی حکومت‌های ایرانی در این مقطع بوده و در همین زمینه القا و تبلیغ پیشگویی آینده سیاسی حکومت‌ها و رهبران آنان از راه الهامات غیبی و در قالب رؤیا در دستور کار صاحبان قدرت و متفکران قرار داشته است. تولد و در عین حال زنده ماندن رهبران آن هم در میان انبوهی از تردیدها، نیل ناباورانه به قدرت و تأسیس و تداوم حکومت و فرمانروایی، توسعه قلمرو، سرکوب و حتی سقوط دشمنان و نیز برخورداری از عمر طولانی براساس تقدیر و سرنوشت و مطابق قضا و قدر الهی محتوای این رؤیاها با مضمون پیشگویانه بود. بسیاری از رؤیاها به آغاز شکل‌گیری حکومت حاکمان می‌پردازند که خود از دیدگاه توجیه قدرت‌گیری قابل تحلیل است. تعدادی نیز درباره اواخر حکومت‌ها و از منظر توجیه زوال آنان مطرح هستند. ضمناً برای رفع هر گونه تردید و در عین حال اثرگذاری بیشتر بر اذهان عمومی، استفاده از نمادهای پرمفهوم و در عین حال مؤید مفاهیم نهفته پیشگویانه در رؤیا در دستور کار قرار داشته است که البته با توجه به اشتراک قابل توجه رؤیاها در کاربست این نمادها، می‌تواند نشانی بر جعلی بودن آنها باشد.

واژه‌های کلیدی: رؤیا، جعل، مشروعیت، پیشگویی سیاسی، تاریخ ایران، سده‌های میانه.

استناد: امامعلی، شعبانی و حمیده مهرعلی تبار. ۱۴۰۳ نقش پیشگویانه رؤیا و مشروعیت در تاریخ ایران (در سده‌های چهارم و پنجم)، مجله تاریخ ایران، بهار و تابستان، سال ۱۷، شماره ۱، ۷۳-۵۱.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

تاریخ ایران حکایت از این واقعیت آشکار دارد که اهل سیاست و قدرت برای رسیدن به اهداف سیاسی خود غالباً از هیچ کاری فروگذار نکرده و برای این امر گاه از تجارب عمومی و عادی انسان‌ها بهره جسته‌اند. حکومت‌ها به طرح یا اثبات بعضی ادعاها و توجیه و تعلیل برخی تصمیمات و اقدامات مهم سیاسی و مسائل مربوط به آن نیاز داشتند. بنابراین، سلاطین و نخبگان سیاسی پیرامون آنان برای نیل به اهداف سیاسی معمولاً از اعتقادات کهن و در عین حال رایج و مورد قبول افکار عمومی، به ویژه مقوله تقدیر و سرنوشت و رابطه آن با آسمان، سود می‌جستند که از جمله آنها می‌توان به «خواب دیدن» یا «رؤیا» اشاره کرد. رؤیا که از تجارب عمومی و از اعتقادات اصلی ایرانیان با تأکیدات دینی و مذهبی باستانی و نیز اسلامی است، در دوره‌های مختلف تاریخی، با توجه به شرایط سیاسی، از منظر صاحبان قدرت اهمیت بسیاری در تبلیغ سیاست داشته است. حال این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی در پی پاسخ به این پرسش اساسی است که میان نقش پیشگویانه رؤیا و مشروعیت در سده‌های چهارم و پنجم هجری چه رابطه‌ای وجود دارد؟

با توجه به محدوده زمانی مقاله حاضر، پژوهشی در این زمینه انجام نشده است. معدود پژوهش‌های موجود از جمله مقالات «خواب دیدن در سنت و سیاست صفویان» (یوسف رحیم‌لو)، «رؤیاهای شیخ صفی‌الدین و تاریخ نوشته‌های صفوی» (شعله کویین) و کتاب «رؤیا و سیاست در عصر صفوی» (نزهت احمدی (صراف)) صرفاً به رؤیاهای عصر صفوی البته از منظر خاصی پرداخته‌اند. پایان‌نامه «خواب و رؤیا در قلمرو سلاجقه روم» (زهرا سادات قندهاری ساعتی) نیز به طور کلی به رؤیاهای سلاجقه روم، در جغرافیای آسیای صغیر اشاره داشته است. کتاب *عباسیان؛ رؤیا و سیاست* که یکی از راقمین این سطور نوشته است، با تأکید بر رفتار سیاسی خلفای عباسی در باب موضوع کلان رؤیا و پیوند آن با سیاست، به بررسی این موضوع در تاریخ عصر عباسی پرداخته است. پایان‌نامه «رابطه رؤیا و سیاست در تاریخ بنی‌امیه» (محمد حرمت‌زاده) نیز مقطع تاریخ اسلام دوره اموی را مد نظر قرار داده است. به نظر می‌رسد پایان‌نامه «رؤیا و سیاست در تاریخ حکومت‌های میانه ایران از قرن چهارم تا هشتم هجری» (حمیده مهرعلی تبار) تنها پژوهشی باشد که به موضوع رؤیا و کارکردهای سیاسی آن با تأکید بر دوره مورد اشاره پرداخته، که نوشتار پیش رو مستخرج از آن است.^۱ در پایان این مبحث بایستی متذکر شد پژوهش‌هایی، عمدتاً پایان‌نامه‌ها و رساله‌های دانشجویی، از منظر عرفانی-ادبی به این موضوع پرداخته‌اند که از جمله

۱. تردید و تشکیک در رؤیاهای منقول از سلاطین و خاندان حکومتی سده‌های میانه تاریخ ایران خود محل بحث مستقلی خواهد بود که اتفاقاً فصلی از پژوهش اصلی این پایان‌نامه را به خود اختصاص داده است. در همین زمینه شاذ بودن منبع، تشابه بین روایت‌ها، تاریخ‌نگاری تحت تأثیر ایدئولوژی روز، محدودیت‌های تاریخ‌نگاری، تقارن بحران‌ها و چالش‌های حکومتی با زمان نقل رؤیا و در حقیقت نیاز سیاسی روز، شکاف تاریخی بین منبع و دوره زمانی و... قابل طرح خواهد بود (مهرعلی تبار، ۱۳۹۱، ۳۳-۶۱).

آنها می‌توان به «رؤیا و تعبیر آن در متون عرفانی و تفسیری تا اواخر قرن ششم هجری» (مختار کیمی)، «نقش تقدیر و رؤیا در منظومه‌های حماسی و غنایی تا قرن ششم هجری» (محمدعلی غلامی نژاد) و «واسازی قصص خواب در متون صوفیه تا قرن نهم ه.ق» (معصومه فتحی) اشاره کرد.

پژوهش حاضر که به نوع رابطه میان رؤیا و مشروعیت با تأکید بر پیشگویی در تاریخ ایران قرون چهارم و پنجم هجری پرداخته است، می‌تواند ابعاد و زوایای نوینی را در تحلیل تحولات سیاسی این دوره سرنوشت‌ساز از تاریخ ایران به روی پژوهشگران و محققان تاریخ بگشاید، ضمن آنکه با توجه به کاربردهای امروزی این موضوع در عرصه‌های سیاسی-اجتماعی می‌تواند حائز اهمیت و محل رجوع عمومی باشد و به علاوه در شناخت کلان از پیوند میان دو مقوله حائز اهمیت «سیاست» و «رؤیا» در تاریخ ایران مفید باشد.

تعریف مفاهیم

واژه‌های پرکاربرد و محوری «مشروعیت»، «رؤیا» و «کارکرد» کلیدواژه‌های اصلی این پژوهش هستند. مشروعیت: به معنای باور عمومی اعضای یک جامعه است مبنی بر اینکه قدرت حکومت، قدرتی به حق و مستوجب فرمانبرداری است. وقتی مشروعیت با حاکمیت می‌آید، معنای آن نداشتن رقیب در قلمرو داخلی و تسلط بر همه گروه‌ها و نیز استقلال در برابر سایر دولت‌هاست. در جوامع دینی دغدغه شرعی بودن بسیار حائز اهمیت است. مشروعیت می‌تواند قدرتی وحشی و عریان را به اقتداری مقبول و متفاهم بدل کند. مشروعیت توجیهی با صبغه دینی از حاکمیت است؛ یعنی توجیهی از حق فرمان و اطاعت مطلق و بی‌چون و چرا. قدرت هنگامی مشروعیت پیدا می‌کند که فرمان و اطاعت با حق و حقانیت تلقی شود. چون تمرکز قدرت در دست شخصی واحد در ذات خود متضمن نابرابری و نیازمند توجیه است، مشروعیت پاسخی است به این نابرابری و توجیه آن. ضمناً مشروعیت به حاکم آزادی عمل می‌دهد (فیرحی، ۱۳۸۸، ۱۱؛ کاظمی، ۱۳۶۹، ۶۲). درخصوص منابع مشروعیت نیز ماکس وبر سنن و رسوم گذشته، دعوی کاریزمایی یک رهبر فرزانه و توافقات عقلانی متجلی در قوانین عرفی را نام می‌برد (ماکس وبر، ۱۳۷۴، ۳۹۸، ۲۷۵-۲۷۶).

رؤیا: وانمود تجاربی از زندگی حقیقی یا عوالم خیالی است که در خواب (نوم) برای شخص اتفاق می‌افتد و مترادف با واژه «خواب دیدن» است. مترادف انگاشتن دو واژه رؤیا و خواب در مجامع علمی و یا در منظر عموم اشتباه فاحشی است و میان آن دو مرز و تعریف مشخصی وجود دارد. در پژوهش پیش رو «رؤیا» با توجه به تعریف علمی‌ای که از آن داده شد، مد نظر است (منتظری، ۱۳۸۳، ۴۸-۴۹).

کارکرد: اثر یا پیامدی است که یک پدیده در ثبات، بقا و انسجام نظام اجتماعی دارد (محسنی، ۱۳۸۳، ۵۳).

در پژوهش پیش رو کارکرد رؤیا در بعد سیاسی به منزله تأثیری است که بیننده رؤیا بر جامعه می‌گذارد. متقابلاً جامعه نیز متناسب با آن بازخورد مثبت یا منفی نشان می‌دهد.

رابطه مشروعیت و رؤیا در حکومت‌های ایرانی سده‌های میانه

نمونه‌های متعدّد بر بهره‌برداری ابزاری و سیاسی حکومت‌های ایرانی از «رؤیا» در طول تاریخ صحنه می‌گذارد. در باور عمومی، رؤیا دروازه رازهاست که می‌تواند با جهان نهان و ملکوتی ارتباط برقرار کند و از وقوع یک حادثه تاریخی در آینده دور یا نزدیک خبر دهد. و چون رؤیا روشی برای پیشگویی از آینده است، ارزش و اعتبار خاصی نزد جوامع گذشته در تاریخ ایران داشت و عمدتاً حکومت‌ها از آن به عنوان راهی برای برون‌رفت از بحران‌ها سود می‌جستند. علاوه بر این، اعتقاد به پیوند رؤیا با تقدیر و سرنوشت و باور به غلبه اراده خداوند بر سعی و کوشش انسان‌ها، به ویژه در مسائل سیاسی، و در نتیجه انتظار تسلیم محض در مقابل حکم سرنوشت، خود از اهمیت و جایگاه آن حکایت دارد (کیا، ۱۳۷۸، ۴۹).

حکومت‌های ایرانی و غیرایرانی بر این امر واقف بودند که گرچه شمشیر و زور قدرت می‌آورد، این مشروعیت است که موجب بقای حکومت خواهد بود. لذا مسئله مشروعیت، تقویت و تداوم آن همواره یکی از دغدغه‌های اساسی آنان در تمام طول حکومتشان بود.

رؤیاهای ثبت‌شده در منابع ایران باستان حکایت از آن دارد که حاکمان ایرانی رؤیا را روشی برای مقابله با چالش‌های سیاسی روز و در رأس آن کسب و تداوم و تقویت مشروعیت خود می‌دانستند. گاه رؤیاهای خبر از فرمانروایی به دور از انتظار شاهانی چون کوروش، داریوش کبیر و یا اردشیر بابکان و نیز پیروزی و یا شکست چهره‌هایی چون خشایارشا و بهرام چوبین می‌دادند. پیرو همین باور، به نظر می‌رسد پیشگویی‌هایی که در قالب رؤیا در خصوص سقوط حکومت ساسانی به دست اعراب مسلمان انجام شد، در کنار دیگر عوامل تاریخی، شرایط پذیرش شکست ایرانیان را مهیا کرد (مهرعلی تبار، ۱۳۹۱، مدخل). در دوره حکومت‌های ایرانی و انیرانی سده‌های میانه اسلامی، بنا به شرایط روز، رجوع به رؤیا در عرصه سیاسی نقش مؤثری در تصمیم‌گیری‌ها داشت که خود بحث اصلی نوشتار حاضر خواهد بود. در منابع دوره مغول- تیموری موارد متعددی وجود دارد که نشان می‌دهد حاکمان این سلسله از رؤیا به عنوان یک حربه و ابزار نافذ برای پیشبرد منافع سیاسی خود استفاده می‌کردند (همان).^۱

۱. در عصر صفویه رؤیا کاربردی همه‌جانبه‌تر در امور سیاسی یافت و با القا و تبلیغ برخوردار از حمایت ائمه و پیشگویی از حوادث آینده و توجیه برخی اقدامات و عملکردها در عرصه‌های سیاسی و نظامی خود را به نمایش نهاد. در عصر افشاریه، به ویژه در دوره نادرشاه، برای مواجهه با بحران‌های سیاسی و نظامی، کسب مشروعیت، سرکوب مخالفان و ایجاد روحیه در سپاهیان رؤیاهای متعددی در قالب بشارت جعل شد. سلاطین و شاهزادگان قاجاری و حتی پهلوی نیز، همچون حکومت‌های گذشته، از رؤیا برای تحکیم پایه‌های حکومتی خویش و برای برطرف کردن مشکلات سیاسی روزانه‌شان سود می‌جستند. ذکر نمونه‌های متعدّد در تاریخ معاصر ایران و حتی در چند دهه اخیر خود از کارکردهای سیاسی-پیشگویانه رؤیا و در حقیقت اهمیت و جایگاه آن در جامعه ایرانی پرده برمی‌دارد (مهرعلی تبار، ۱۳۹۱، مدخل).

اثر بخشی رؤیا در جامعه، پیشینه کارکرد سیاسی و بن‌مایه‌ها و تأکیدات مذهبی آن از یک سو^۱ و شرایط، نیازها و چالش‌های سیاسی فراروی حکومت‌های ایرانی از دیگر سو، رجوع صاحبان قدرت به ابزار نافذ «رؤیا» را دو چندان ضروری می‌ساخت. در همین زمینه تحقیرها، فقدان مشروعیت ملی، تضعیف مشروعیت مذهبی و تنازع گاه و بی‌گاه حکومت‌های ایرانی سده‌های چهارم و پنجم هجری با دستگاه خلافت عباسی بر ضرورت استفاده از بعد سیاسی رؤیا تأکید داشت. سیاست مقوله پیچیده‌ای است که سلاطین و حاکمان برای بقا در عرصه آن به هر دستاویزی چنگ می‌زنند تا جایگاه خود را هر چه بیشتر حفظ و مستحکم سازند. در این میان، استفاده از قالب پیشگویانه رؤیا یکی از ابزارها و حربه‌های نافذ و در عین حال اثرگذار برای پیشبرد و تبلیغ اهداف سیاسی صاحبان قدرت بود.

اکثر حکومت‌های سده‌های مذکور فاقد خاستگاه و تبار ایرانی و در حقیقت فاقد مشروعیت ملی بودند که این امر بر چالش‌های سیاسی آنان بیش از پیش می‌افزود. بنابراین، حکومت‌های بیگانه به انحای مختلف سعی می‌کردند مشروعیت ملی، مذهبی و سیاسی خود را با تبارسازی^۲ و یا با استفاده از ابزارهای مذهبی و بهره‌برداری از اعتقادات عامیانه با بن‌مایه‌های مذهبی تقویت کنند. در همین زمینه، تظاهر به دینداری تنها ابزار برای مشروعیت بخشیدن به قدرت سیاسی موجود بود (طباطبایی، ۱۳۸۸، ۶۱). بنابراین، بی‌علت نیست که در اندیشه سیاسی نخبگان فکری-سیاسی این دوره، و در رأس آنها خواجه نظام‌المک، دین و در حقیقت نمایش‌های دینی بسیار مهم و عامل تعیین‌کننده در تقویت مشروعیت است (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۴۴، ۶۸-۶۹).

حکومت‌های این دوره، به ویژه سلسله‌های ترک‌تبار غزنوی و سلجوقی، دغدغه بیشتری برای مشروعیت‌بخشی داشتند. چالش‌های گاه و بی‌گاه آنان با کانون مشروعیت‌بخش جهان اسلام، یعنی خلافت عباسی، مشروعیت آنان را به ویژه در بعد مذهبی و سیاسی به شدت آسیب‌پذیر می‌کرد. از این رو، آنها برای تقویت و تداوم مشروعیت به ابزار نافذ رؤیا پناه می‌بردند. تأکید بر الوهی‌انگاری قدرت، با توسل به رؤیا در کنار دیگر روش‌های مشروعیت‌بخش، در دستور کار قرار داشت. رؤیاهای ثبت‌شده در متون تاریخی این دوره به طور مستقیم و یا غیرمستقیم در جهت کسب، تقویت، تداوم و یا توجیه مشروعیت جعل شده‌اند که این خود می‌تواند به دغدغه‌ها و نگرانی‌های جدی حکومت‌های این دوره از تاریخ ایران به آینده سیاسی‌شان گواهی دهد.

۱. در خصوص دلایل و زمینه‌های عام کاربرد رؤیا در عرصه سیاسی جهان اسلام بنگرید به: شعبانی، ۱۳۹۴، ۱۷-۳۲.

۲. البته سیاست نسب‌سازی نتوانست از حکومت‌های بیگانه این مقطع چهره‌ای اصالتاً ایرانی به دست دهد. در این خصوص بنگرید به: شعبانی، ۱۳۹۳، ۵۰-۶۴.

رؤیا و پیشگویی درباره آینده سیاسی

«تقدیرگرایی» از تفکرات غالب سده‌های میانه تاریخ ایران است. به نظر می‌رسد تأکیدات قرآنی و حدیثی در خصوص موضوع قضا و قدر و مشیت الهی و نیز غلبه آموزه‌های کلام اشعری در مقطع مورد نظر در تقویت این باور عمومی مؤثر بوده است (صابری، ۱۳۹۷، ۲۴۷/۱-۲۴۸، ۲۳۸-۲۴۰). بدین ترتیب، فقها و اندیشمندان سیاسی پیرامون قدرت برای مشروعیت‌بخشی به حکومت، سعی بر بهره‌برداری سیاسی از آن و القا و تبلیغ این نکته مهم داشتند که تحقق سلطنت خارج از تدبیر بشری و ناشی از مشیت الهی است (فیرحی، ۱۳۸۹، ۲۱۸). تلاش آگاهانه صاحبان قدرت برای کشاندن جامعه به سمت تقدیرگرایی، استفاده ابزاری از رؤیا و پیوند دادن آن با مشیت الهی در مقطع مورد اشاره موج می‌زند.^۱ نتیجه رسوخ این اندیشه، لااقل در بخش قابل توجهی از لایه‌های اجتماعی، سکوت در برابر حکومت وقت و اقدامات آن و عدم حق اعتراض بود (یراهزاده دزفولی، شجری، و شعبانی، ۱۳۹۹، ۱۸۸).

پیشگویی حوادث آینده به واسطه رؤیا و تعامل با مردان مقدس در رؤیا از باورهایی بود که از دوره باستان به دوران اسلامی تاریخ ایران منتقل گردید (اشپولر، ۱۳۷۳، ۲۹۱/۱-۲۹۲). صاحبان قدرت و نخبگان پیرامونی آنان در جهت تقویت مشروعیت خود و یا خنثی‌سازی اقدامات و اتهامات ضد مشروعیتی^۲ مخالفان نهایت بهره‌برداری را از این اعتقاد عمومی جامعه می‌کردند. در همین زمینه، جعل رؤیا و نیز گاهی به خدمت گرفتن معبران برای به دست دادن روایت و تفسیری همسو با منافع حاکمیت در دستور کار قرار داشت. حکومت‌های ایرانی سده‌های چهارم و پنجم هجری قمری با بهره‌گیری از نمادهای سیاسی نهفته در رؤیاها که بیان‌کننده مفاهیم قدرت و سلطنت بودند، خود را در ظل حمایت خداوند و پیشوایان دینی قرار می‌دادند تا آینده سیاسی حکومتشان را تقویت و تضمین کنند. در واقع نمونه‌های چندی از تاریخ ایران در این مقطع وجود دارد که از تأثیر پیشگویانه رؤیا بر آینده سیاسی سلاطین و کامیابی آنان در نیل به تاج و تخت و در حقیقت مشروعیت‌بخشی آنها حکایت می‌کند.

آل‌بویه: بویه‌یان به دلایل مختلف با انواعی از چالش‌های مشروعیتی روبه‌رو بودند. از این رو، از همان نخستین دهه‌های روی کار آمدنشان، دستیازی و تشبث به رؤیا را در قالب ادبیات پیشگویانه در دستور کار خود قرار دادند. معروف‌ترین مصداق این امر همان است که به ابوشجاع جده‌شان نسبت داده می‌شود: «من در عالم رؤیا دیدم که بول می‌کردم و از مخرج بول من آتش شعله زد و سرکش شد و به آسمان رسید و سه شعبه شد و تمام عالم را روشن کرد و از آن سه چندین شعبه پدید آمد و دنیا را گرفت. جهان

۱. مورخان این سده‌ها نیز تحت تأثیر این باور عمومی قرار داشتند. از این رو، بدون سنجش صحت و سقم این‌گونه اخبار، آنها را بازتاب می‌دادند.
۲. بیراه نیست اگر گفته شود فراز و فرود حکومت‌ها در تاریخ ایران نبرد بین مشروعیت‌هاست؛ مشروعیتی که با اقدامات ضد مشروعیتی مخالفان از پای درمی‌آید و مشروعیت جدید جای آن را می‌گیرد و البته این ماجرا ادامه دارد.

و اهل جهان برای آن رشته‌های فروزان درخشان خضوع کردند و سر زیر افکندند.» به دنبال آن از منجمی متبحر تعبیر خواستند و او گفت: «این یک خواب عظیم و رؤیای مهم است... بدان که تو دارای سه فرزند هستی که آنها مالک دنیا خواهند شد. آنها بر سراسر گیتی مسلط خواهند شد؛ همان طور که آن آتش دنیا را روشن کرد. برای آنها هم اولادی خواهند بود که پادشاه جهان خواهند بود و عدۀ آنها به اندازه عدۀ همان شعب آتشین که دیدی خواهد بود.» در ادامه نیز آمده است که ابوشجاع و فرزندان او به خاطر شرایط زندگی، فقر اقتصادی و مهم‌تر از آن فقدان تبارمندی، این تعبیر پیشگویانه را تمسخر و استهزا کردند و البته منجم اصرار بر تحقق آن داشت^۱ (ابن اثیر، ۱۳۷۱، ۱۹/۲۹۱-۲۹۲؛ همچنین بنگرید به: ابن طباطبا، ۱۳۶۰، ۳۸۰-۳۷۹؛ ابن عبری، ۱۳۷۷، ۲۲۴).

در تحلیل این رؤیای افسانه‌گونه که احتمالاً پس از نیل بویه‌یان به قدرت و در حدود سال‌های ۳۲۴-۳۲۵ق جعل شده (فرای، ۱۳۶۳، ۴/۲۲۶) بایستی گفت مشروعیت بخشی، آن هم از طریق الهامات ماورایی-غیبی، مد نظر بوده است و به نظر می‌رسد رهبران بویه‌یی از سر نیاز سیاسی و در واکنش به تحقیرهای عباسیان و شاید علویان و نیز خاندان‌های کهن این رؤیا را ساخته‌اند، زیرا منابع تصریح دارند که بویه‌یان به طبقات فرودست اجتماع تعلق داشتند، آن هم در عصر و زمانه‌ای که بینش سیاسی عمومی بر فضیلت تبار و نژاد تأکید داشت. علاوه بر این، رؤیای مذکور احتمالاً تقسیم این حکومت به سه شاخه اصلی را این گونه توجیه می‌کند. البته سیاست تبارسازی بویه‌یان و انتساب به بهرام گور چندان نتوانست مؤثر واقع شود. چنانکه مورخان هم‌عصر ایشان، مانند بیرونی، بر تبار جعلیشان می‌تاختند (بیرونی، ۱۳۶۳، ۶۱؛ شعبانی، ۱۳۹۳، ۵۱). در هر صورت رؤیای منتسب به ابوشجاع در فضایی کاملاً ناباورانه از طالع نیکو، آینده‌ای بزرگ، خوش‌اقبال و پیشامدی شگفت‌انگیز برای آینده سیاسی بویه‌یان خبر می‌داد که خود از منظر مشروعیت بخشی قابل تحلیل خواهد بود. ضمن آنکه بیانگر پذیرش عمومی و اطاعت جهانیان از این قدرت نوظهور بود.

نمادین بودن رؤیای مذکور در استفاده از واژه‌هایی چون «آتش»، «آسمان»، «عالم» که هر یک در علم نمادشناسی دربردارنده مفاهیم قدرت و سیاست هستند، اثرگذاری بیشتر بر مخاطب را نشانه رفته است. چنانکه «آسمان» در کتب تعبیر خواب به عزت، موفقیت، بزرگی، دولت و پادشاهی تعبیر شده است (تفلیسی، ۱۳۸۵، ۳۰-۳۱). «آتش» نیز آینده روشن و نیل به قدرت را تداعی می‌کند (شعبانی، ۱۳۹۴، ۱۹۵).

عبداللوه دیلمی (۳۳۸-۳۷۲ق) به رغم همه عظمت و شکوهی که داشت، به دور از دغدغه‌ها و

۱. نیل ناباورانه به تاج و تخت البته خود می‌تواند در ایجاد باور الوهی و قدسی از قدرت و حکومت در اذهان عمومی جامعه مؤثر باشد. این تحلیل به خصوص درباره خاندان فقیر و گمنام آل بویه صادق است.

نگرانی‌های مشروعیتی در ابعاد سیاسی و مذهبی نبود. منازعات خونین او با دیگر شاهزادگان بویهی، درگیری با خلافت عباسی،^۱ پیشینه نه چندان قابل دفاع اختلافات او با پدرش رکن‌الدوله، وجود رویکرد انتقادی در جامعه در برابر سیاست او برای احیای فرهنگ و سنن عهد ساسانی و نیز چالش‌های ریز و درشت دیگر در ابعاد و زمینه‌های مختلف داخلی و خارجی بر این امر صحه می‌گذارد (فرای، ۱۳۶۳، ۲۴۱/۴-۲۲۹). بنابراین، او در کنار حربه‌های مختلف، توسل به ابزار نافذ رؤیا را برای پیشبرد سیاست‌های خود در دستور کار قرار داده بود. استناد او به رؤیای مفصل مادرش که با نقش‌دهی به امام نخست شیعیان همراه است، بر تردیدهای صحت رؤیا بیش از پیش دامن می‌زند و تماماً از منظر مشروعیت‌بخشی و در قالب رؤیایی پیشگویانه قابل تحلیل خواهد بود.

مطابق این رؤیا، مادر عضدالدوله نقل می‌کند که

من برای رکن‌الدوله پسری زادم که گویا او را «ابودلف» خواند و پس از اندکی درگذشت. من برای او بسیار اندوهگین شدم به ویژه که می‌ترسیدم پیوند من با امیر (رکن‌الدوله) سست گردد، ولی امیر مرا دلداری داد و مهربان‌تر شد. مدتی بعد من در اصفهان به تو آبستن شدم. پس از آن می‌ترسیدم که دختر آید و پیوند من و سرورم بریده شود، چون از ناخشنودی او از دختران آگاه بودم. همه مدت آبستنی را در ترس گذراندم. با نماز و دعا، پسر بودن فرزند را از خدا می‌خواستم تا شبی در خواب پیرمردی زیبارو و خوش‌اندام را دیدم که گمان می‌کردم رکن‌الدوله است. چون روی او را دیده، دانستم دیگری است. فریاد زدم و کنیزان آمدند، ولی او ایشان را براند و گفت: من علی بن ابی طالب (ع) هستم. من برخاسته زمین را بوسه دادم. او گفت: نه! نه! من گفتم: ای سرور من! می‌دانی من در چه حال هستم؟ دعا کن خدا پسری خوش‌اندام و خوشبخت به من بدهد. او گفت: ای فلانی (مرا با نام و کنیت پسر آینده‌ام، عضدالدوله بخواند)... به زودی تو پسری خواهی آورد خوش‌اندام، هوشیار، خردمند، دانا، بزرگوار، نامبردار، نیرومند که بر کشورهای فارس، کرمان، دریا، عمان، عراق، جزیره تا حلب پادشاهی خواهد کرد و مردم را رهبری و اداره خواهد نمود. از او پیروی خواهند کرد، دارایی بسیار گرد می‌آورد، دشمنان را بزبون خواهد نمود و چنین خواهد بود (عضدالدوله به خود اشارت می‌نمود) که من هستم و این اندازه عمر خواهد کرد (که اندازه آن برای عضدالدوله معین نبود) و پسرش جانشین او خواهد شد. عضدالدوله می‌گفت: هر گاه به یاد این خواب می‌آیم درمی‌یابم که درست برابر زندگانی من است (ابن مسکویه، ۱۳۷۶، ۴۹۲/۶).

۱. حتی برخی معتقدند علت حمایت عضدالدوله از مذهب ظاهریه را می‌بایست در جهت تضعیف موقعیت خلافت عباسی تحلیل نمود (رضایی، ۱۳۹۹، ۱۱-۱۲).

۲. نقل رؤیا از سوی ابن مسکویه که خود از طرفداران عضدالدوله است، بر اعتبار رؤیا بیش از پیش سایه می‌افکند (فرای، ۱۳۶۳، ۲۲۸).

رؤیای مذکور از مناظر مختلف قابلیت تحلیل سیاسی دارد. این رؤیا اساساً تولد عضدالدوله را مطابق مشیت الهی و خواسته تقدیر و سرنوشت القا می‌کند و آینده باشکوه و افق بلند این حکومت از جمله استیلائی این سلطان بویهی را بر مناطق گسترده جهان توجیه می‌کند و مشروع می‌دارد که این نکته خود می‌تواند بر جعل آن در خلوت^۱ سلطان بویهی دلالت داشته باشد. در این رؤیا همچنین برای تأکید بر صبغه شیعی حکومت آل بویه و رفع هر گونه تردید و شبهه‌ای، به امام نخست شیعیان ارجاع داده می‌شود که نقشی اساسی در پیشگویی از آینده سیاسی درخشان عضدالدوله دارد.^۲ در تحلیلی دیگر به نظر می‌رسد طرح منابع دیگری از مشروعیت که فراتر از کانون مشروعیت‌بخشی عباسیان و مبین بی‌نیازی سیاسی از آنان باشد مدّ نظر متفکران بویهی بوده است. در خاتمه رؤیا نیز فرجام زندگی عضدالدوله پیشگویی می‌شود که خود می‌تواند القای وجهه الوهی-معنوی برای وی و سلطنتش را در اذهان عمومی در پی داشته باشد.

غزنویان: حکومت ترکان غزنوی به مانند دیگر حکومت‌های ایرانی قرون میانه تاریخ ایران با انبوهی از چالش‌های مشروعیتی مواجه بود (در این خصوص بنگرید به: شجاعی زند، ۱۳۷۹، ۴۰-۴۱). سلطه غزنویان با پیشینه حقیرگونه و فاقد آگاهی سیاسی مدنی آنان، از سوی ایرانیان پذیرفتنی نبود. از این رو توسل به رؤیا و بهره‌برداری از آن در دستور کار حاکمان و متفکران این حکومت قرار داشت. در این میان رؤیاهایی که بر آینده سیاسی مقدّر شده از سوی آسمان و سرنوشت تأکید داشتند، به علت اثرگذاری بسیار بر اذهان عمومی، در اولویت بودند. بنابراین، با نمونه‌های چندی از این گونه رؤیاها که خود مجعول به نظر می‌رسند، روبه‌رو هستیم.

ظاهراً نخستین رؤیا به سبکتگین باز می‌گردد که ادّعا می‌کند در رؤیایش حضرت خضر (ع) را دیده است که به او می‌گوید: چندین غم مخور، «بشارت دهم تو را که مردی بزرگ و با نام خواهی شد و چنانکه وقتی بدین صحرا بگذری با بسیار مردم محتشم و تو بهترین ایشان، دل شاد دار و چون این پایگاه بیافتی با خلق خدای نیکویی کن و داد بده تا عمرت دراز گردد و دولت بر فرزندان تو بماند» (بیهقی، ۱۳۷۴، ۱/۲۴۹). رؤیا با نقش دادن به یکی از پیامبران شاخص الهی که لااقل در متون تاریخی، حدیثی، عرفانی و ادبی سده‌های میانه نماد عمر جاودان، سرسبزی و خرمی، برخوردار از عمر طولانی و علم لدنی، صاحب اندرز و دارای قابلیت رؤیت و مورد ارادت طریقت‌های صوفیانه (مه‌دوی دامغانی، ۱۳۸۶، ۶۵، ۴۵، ۵۶-۳۸، ۴۴، ۹، ۱۳، ۱۷، ۲۷) است، دستیابی سبکتگین و حتی فرزندانش را به حکومت پیشگویی

۱. چون رؤیا در فضای میان فرد رؤیابین و جهان ماورا روی می‌دهد، غیرقابل تکذیب می‌نماید. این ویژگی موجب می‌شود جهان سیاست در طول تاریخ نهایت استفاده را از این ابزار نافذ و تأثیرگذار بکند.

۲. نقش و جایگاه حضرت علی (ع) در متون عرفانی سده‌های چهارم و پنجم هجری و کرامات ایشان در پیشگویی درست حوادث در قالب رؤیا نیز می‌تواند در نقش‌دهی به ایشان در رؤیای مذکور مؤثر باشد (داداش‌زاده، آریا، و ابراهیم، ۱۴۰۱، ۱۷۰-۱۷۴).

و در ظلّ حمایت خداوندی تضمین می‌کند. به نظر می‌رسد رؤیای مذکور در دوره سلطنت مسعود غزنوی جعل شده باشد که با بحران‌های جدّی مشروعیتی و در رأس آن با ظهور حکومت نوپای سلجوقی روبه‌رو بود (باسورث، ۱۳۸۱، ۲۶۲/۱-۲۹۶). ضمن اینکه انعکاس آن در تاریخ بیهقی بر این تردیدها بیشتر دامن می‌زند، زیرا ابوالفضل بیهقی لااقل در دوره سلطنت مسعود نفر دوم دیوان رسالت و حتّی در دوره جانشین او، یعنی عبدالرشید، رئیس این دیوان مهم بود. به علاوه که او به قهرمان کتابش یعنی مسعود گاهی نگاهی مسحورگونه داشت (طبری، ۱۳۸۰، ۱۹، ۳۱). از این رو بیراه نیست اگر گفته شود در تاریخ‌نگاری وی، به رغم اعتبار و عظمتش، شایعات سیاسی همسو با منافع غزنویان راه یافته است. عجیب آنکه رؤیای پیشگویانه دیگری اتفاقاً در همان تاریخ بیهقی در باب آینده درخشان سبکتگین و فرزندانش مطرح می‌شود. رؤیا در یک مقدمه‌سازی آشکار، همسو با بسترسازی ذهنی، این‌گونه اشاره دارد که سبکتگین در روزگار گمنامی و تهیدستی و در لباس یک لشکری کم‌مایه به علت تنگنای معاش، بچه آهوپی را در بلخ شکار می‌کند. لیکن دلش برای مادر بچه آهو به رحم می‌آید و آزادش می‌کند. رؤیا این‌گونه است که وی شب هنگام پیرمرد فرهمندی را به خواب می‌بیند که به او می‌گوید: «یا سبکتگین، بدان که آن بخشایش که بر آن آهوی ماده کردی و آن بچگک بدو باز دادی و اسب خود را بی‌جو یله کردی، ما شهری را که آن را غزنین گویند و زاولستان به تو و فرزندان تو بخشیدیم؛ و من رسول آفریدگارم، جلّ جلاله و تقدست اسماؤه و لاله غیره.» در ادامه نیز از قول سبکتگین چنین نقل می‌شود که «من بیدار شدم و قوی‌دل گشتم و همیشه از این خواب همی اندیشیدم و اینک بدین درجه رسیدم و یقین دانم که ملک در خاندان و فرزندان من بماند تا آن مدّت که ایزد، عزّ ذکرة، تقدیر کرده است» (بیهقی، ۱۳۷۴، ۲۴۵-۲۴۶/۱). رؤیای مذکور که به دلایلی چون ذی‌نفع بودن راوی آن جعلی می‌نماید، منافع مشروعیتی غزنویان را در میان انبوهی از چالش‌های پیش رو در قالبی پیشگویانه نشانه رفته است. همچنین کاربرد نمادهایی چون «پیرمرد» با بار معنایی مراد، مرشد، دانا و خردمند (فرهنگ فارسی معین، مدخل «پیر»؛ فرهنگ فارسی عمید، مدخل «پیر») و «رسول آفریدگار» و نیز اعلان مشیت الهی در تأیید تأسیس و تداوم حکومت غزنوی و حتّی تعیین محدوده زمانی آن، گرچه مبهم می‌نماید، در این زمینه قابل اعتناست. بدون شک پذیرش حکومتی بیگانه که سرکردگان آن از طبقه پایین اجتماع بودند، علاوه بر علل پیش‌گفته، با اندیشه حکومت ایران شهری و الگوی شهریاری ایرانی نیز در تضاد بود (قادری، و رستم‌وندی، ۱۳۸۵، ۱۴۳، ۱۴۲، ۱۳۹، ۱۳۷، ۱۳۳، ۱۳۰، ۱۳۲). از این رو نخبگان و حاکمان غزنوی با توسل به بینش مشیّت الهی در لوای رؤیا، مخالفان و معترضان را به سکوت وا می‌داشتند. این‌گونه پیشگویی از آینده سیاسی درخشان غزنویان و نیل به قدرت و حکومت با توسل به رؤیا در مورد

سلطان محمود غزنوی نیز مصداق می‌یابد. جوزجانی مدعی است تولد وی در شب عاشورا بود و پدرش سبکتگین پیش از تولد او در خواب می‌بیند که «در میان خانه او از آتشدان درختی برآمدی و چنان بلند شدی که همه جهان در سایه او پوشیده گشتی. از فزع این خواب، چون بیدار شد در آن اندیشه بود که تعبیر چه باشد؟ مبشری درآمد و بشارت داد که حق تعالی تو را پسری داد. سبکتگین شادمان گشت و گفت: پسر را محمود نام کردم» (جوزجانی، ۱۳۶۳، ۲۲۸/۱). در درستی و اعتبار این رؤیا، با توجه به شرایط سیاسی غزنویان، تردید جدی است و احتمالاً در دوره خود سلطان مذکور جعل شده است. توسل به تشیع و یکی از روزهای مقدس آن یعنی عاشورا از منظر تقرب به پیامبر اسلام (ترکمنی آذری، ۱۳۸۳، ۱۷۰-۱۷۱) و نیز توسل به نام یکی از القاب پیامبر یعنی محمود در مشروعیت‌بخشی به غزنویان می‌توانست مؤثر باشد. مورخ که خود از مولد سلطان غزنوی یعنی افغانستان برخاسته است، به نظر می‌رسد دارای رویکردی جانبدارانه و مسحورگونه نسبت به غزنویان به ویژه شخص سلطان محمود است. ضمن آنکه نمی‌بایست نادیده گرفت که اساس کار کتاب‌های حکومت‌نوشته‌ای چون تاریخ یمینی پرداختن به تاریخ غزنویان بوده است (اقبال آشتیانی، ۱۳۶۴، ۴۸۳-۴۸۵).

رؤیا در ادامه شبیه‌سازی سلطان غزنوی به پیامبر اکرم (ص) و مشروعیت‌بخشی به حکومت او این‌گونه ادعا می‌کند که «در شب تولد او و هم در آن شب که ولاده او بود، بتخانه و پهنند... بشکست و او را مناقب بسیار مشهور است، و طالع او با طالع (صاحب) ملت اسلام موافق بود» (جوزجانی، ۱۳۶۳، ۲۲۸/۱-۲۲۹).^۲ رؤیای پیش‌گویانه مذکور در جهت الوهیت‌انگاری و موعودپنداری در تأکید برای مشروعیت حکومت محمود غزنوی و فرزندانش قابل تحلیل است. ضمن آنکه کاربرد نمادهای متعدد، متنوع و در عین حال پرمفهومی چون «عاشورا»، «آتش»، «درخت»، «جهان»، «مبشر»، «حق تعالی» و «محمود» در رؤیای منتسب به سبکتگین که البته با توجه به کاربردها و اهداف سیاسی پیدا و پنهان می‌بایست به دیده شک و تردید بدان نگریست، خود از زیر کی و دوران‌دیشی متفکران پیرامونی حکومت در بهره‌برداری ابزاری از باورهای عمومی و نیز مواجهه حکومت غزنوی به ویژه در عصر محمود غزنوی با انبوهی از چالش‌های سیاسی روز، علی‌رغم توفیقات و کامیابی‌های چشمگیر داخلی و خارجی، خبر دارد. در تحلیلی دیگر، سهم ممتاز سبکتگین در رؤیاهای پیش‌گویانه عصر غزنوی نکته قابل تأملی است. به نظر می‌رسد روایت‌های قدسی‌گونه‌ای که در باب سرگذشت و غزوات نیای غزنویان در افواه عمومی

۱. توسل به تشیع و جعل انتساب طالع نیک در میان طبقات حاکمه در تاریخ ایران سده‌های میانه امر متداولی بوده است که خود از منظر کسب و تقویت مشروعیت سیاسی و نیز فائق آمدن بر چالش‌های سیاسی روز قابل تحلیل خواهد بود. این امر تحت تأثیر رسوخ این بینش در تار و پود جامعه ایرانی و به خصوص در پیوند تنگاتنگ با مقوله رؤیا بوده است (در این خصوص بنگرید به: یرامزاده، شجری، و شعبانی، ۱۳۹۹، ۱۸۲-۱۸۶).

۲. شبیه‌سازی سلطان غزنوی به پیامبر اسلام و یکسان گرفتن طالع آن دو پیوسته در تاریخ‌نگاری عصر غزنوی به عنوان یک سیاست رسمی مورد تعقیب بوده است که خود از منظر مشروعیت‌بخشی قابل فهم است (برای نمونه‌ها بنگرید به: خلیلی، ۱۳۸۷، ۱۷).

شایع بوده (ناصری راد، ۱۳۸۵، ۱۰۸-۱۱۲)، در تأثیرگذاری هرچه بیشتر این رؤیا بر مخاطبان و رفع هر گونه تردید و شبهه‌ای در خصوص صحت آن نقش داشته است. عجیب آنکه شاعر شهیر ابوالقاسم فردوسی، به رغم رویکرد انتقادی‌اش به استیلای بیگانگان بر ایران، در قالب رؤیایی با مضمون پیشگویانه بر الوهی بودن قدرت محمود غزنوی و مشروعیت حکومت او صحّه می‌گذارد، حتی اگر رؤیای او را صرفاً تمثیلی بپنداریم:

... بر اندیشه شه‌ریار زمین	... بخفتم شبی لب پر از آفرین
... چنان دید روشن روانم به خواب	که رخشنده‌شمعی برآمد ز آب
... چو آن چهره خسروی دیدمی	از آن نام‌داران پیرسیدمی
... بیاراست روی زمین را به «داد»	پیرداخت از آن «تاج» بر سر نهاد
... جهان‌دار محمود شاه بزرگ	به آبشخور آرد همی میش و گرگ
... نه پیچید کسی سر ز فرمان او	نیارد گذشتن ز پیمان او
... چو بیدار گشتم بجستم ز جای	چه مایه شب تیره بودم به پای
... بر آن شه‌ریار آفرین خواندم	نبودم درم جان برافشاندم
... ز «فر»ش جهان شد چو باغ بهار	هوا پر ز ابر و زمین پر نگار
... به «ایران» همه خوبی از داد اوست	کجا هست «مردم» همه «یار» اوست

(فردوسی، ۱۳۷۰، ۱۲/۱-۱۳)

در تحلیل رؤیای بالا باید گفت پذیرش این امر که فردوسی، منتقد حکومت بیگانگان، سلطنت محمود غزنوی را سرشار از خصال نیک ببیند و بدان مشروعیت ببخشد، دشوار است. از این رو تنها برداشت آن خواهد بود که شاعر آزرده از آشفتگی‌های سیاسی و اجتماعی سال‌های پایانی عصر سامانی،^۱ بنا بر مصالح سیاسی و شاید مختصری برای نزدیک شدن به دربار غزنوی (مینوی، ۱۳۹۶، ۲۲) و البته تحت تأثیر روح و بینش حاکم بر زمانه خویش، بر قدرت الهی‌گونه سلطان غزنوی صحّه گذاشته و او را مایه نجات ایرانیان و، در قداستی افزون‌تر، موعود امت دانسته است. در هر صورت فردوسی در لوای رؤیا و در قالب نافذ نظم، قدرت الوهی سلطان غزنوی را بنا بر نیاز سیاسی زمانه‌اش متجلی می‌سازد که خود از منظر مشروعیت‌بخشی و به علت پیشگویی سیاسی قابل تحلیل است.^۲ رؤیای مذکور گرچه غالباً

۱. مشاهدات میدانی نویسندگان اواخر قرن چهارم هجری و واپسین سال‌های حکومت سامانی بر آشفتگی‌های سیاسی-اجتماعی این مقطع به خوبی گواهی می‌دهند (برای نمونه بنگرید به: مقدسی، ۱۳۶۱، ۳۸۲/۲).

۲. برخی نیز بر این باورند که رؤیای فردوسی در خصوص سلطان محمود غزنوی نه از نوع پیشگویانه که از نوع رؤیاهای بازتابی است؛ یعنی هدف از بیان آن روشنگری و هدایت است (السعد، ۱۳۸۸، ۱۰۵، ۱۲۳-۱۲۴).

معتقدند نه واقعی که تمثیلی است، در هر صورت از فرهنگ سیاسی و بینش عمومی خبر می‌دهد و البته می‌توانسته در تقویت مشروعیت غزنویان و شخص سلطان محمود اثرگذار باشد.^۱

در خاتمه این مبحث ذکر این نکته ضروری است که در کسب مشروعیت ملی «تبار شاهی-ایرانی» اصلی مهم محسوب می‌شد و البته پیشینه غلامزادگی ترکان همواره مورد طعن و تحقیر افکار عمومی روز به ویژه عباسیان بود. از سوی دیگر فضای اجتماعی ایران هنگام روی کار آمدن غزنویان و نیز در عصر محمود، تحت تأثیر روحیه ملی‌گرایی ایرانی قرار داشت (ناصری راد، ۱۳۸۵، ۲۹۴-۲۸۶). حال، در چنین فضایی، حکومت غزنوی به مشروعیت ملی نیاز مبرم داشت و البته پناه بردن به ابزار رؤیا را در مضمون پیشگویانه توجیه می‌کرد. حاصل و نتیجه آن نیز قابل توجه است، زیرا نه تنها تحکیم قدرت، بلکه تقدیس چهره‌هایی چون سلطان محمود غزنوی را می‌بینیم. چنانکه مقبره او تا سده‌ها، همانند مزار قدیسان و اولیاءالله، محل نذر و نیاز و استغفار و خلوت بود (بی‌هقی، ۱۳۷۴، ۷۰/۱؛ سمرقندی، ۱۳۸۳، ۹۶/۱).

سلجوقیان: تجربه موفق حکومت‌های ایرانی، حتی از نوع ترک، در توسل به رؤیا و کارکرد پیشگویانه آن موجب گردید در عصر سلجوقی نیز شاهد این بهره‌برداری سیاسی باشیم، به خصوص که سلجوقیان با انبوهی از چالش‌های مشروعیتی و مخالفت ایرانیان و غیرایرانیان و حتی ترکان غزنوی مواجه بودند. در یک نمونه شاخص و از منظر پیشگویی از آینده سیاسی بنیان‌گذاران سلجوقی می‌بایست به رؤیای نیای آنان یعنی سلجوق اشاره کرد. در یکی از منابع مهم این عصر یعنی *اخبار الدوله السلجوقیه* که خود تحت تأثیر حاکمیت روز به نگارش درآمده است، این‌گونه ادعا می‌شود که جد سلجوقیان شبی در خواب دید «آتش بول می‌کند و زبانه‌اش تا به شرق و غرب جهان می‌رسد. از خواب گزار تعبیر آن بخواست. او گفت از تبارت پادشاهانی در جهان آیند که تا دوردست آن را مالک شوند» (حسینی، ۱۳۸۰، ۳۷).

در این رؤیا از آینده سیاسی و قدرتیابی سیاسی اخلاف سلجوق بر جهان بشارت داده می‌شود. از این رو، این حدس که رؤیا در زمان نخستین سلاطین سلجوقی و با توجه به شرایط و بالطبع نیاز سیاسی روز جعل شده باشد، به دور از ذهن نیست، زیرا اندیشه دستیابی به مقام بالاتر و نیل به حکومت در همان آغاز لااقل محل ابهام بوده است (لمبتن، ۱۳۷۲، ۱۳-۱۲). علاوه بر این، استناد به تعبیر معبران و دخیل کردن آنان در این امر که خود سابقه بسیار در تاریخ ایران دارند، به نظر می‌رسد برای رفع هر گونه تردیدی در ذهن عمومی باشد و البته می‌تواند احتمال ساختگی بودن رؤیا را تقویت کند. در هر صورت رؤیای مذکور به مثابه رؤیاهای پیشین برای کسب مشروعیت و در قالب ادبیات پیشگویانه قابل تحلیل خواهد بود. علاوه بر رؤیاهایی که بر مفهوم دستیابی به قدرت براساس اراده الهی تأکید می‌کنند، ما با رؤیاهایی

۱. پژوهندگان از راهنمایی‌های ارزنده دکتر رضا ستاری در این مبحث سپاس‌گزاری می‌نمایند.

۲. شباهت رؤیای مذکور با رؤیای جد بویه‌یان و نمادهای مشترک به‌کاررفته در آنها خود می‌تواند از عدم صحت و اعتبار آن نشان داشته باشد.

مواجه هستیم که سقوط حکومت پیشین و به طور غیرمستقیم ظهور سلسله جدید را پیشگویی می‌کنند و توجیه آسمانی دارند که به نظر می‌رسد با اهداف سیاسی و از سوی دشمنانشان جعل شده باشند. در یک نمونه منحصر به فرد صدرالدین حسینی در خصوص سقوط حکومت غزنویان رؤیایی با مضمون پیشگویانه نقل می‌کند که در هیچ منبعی قبل از آن ذکر نشده است. در همین زمینه حتی اگر شبهه وابستگی او به نظام اداری سلجوقیان را باطل بینگاریم، لااقل تأثیر وی از ملک‌نامه کمتر محل تردید است (صدقی، ۱۳۹۷، ۴۱۹، ۴۲۳). مطابق روایت وی، سلطان مسعود غزنوی پیش از نبرد دندانقان، هنگامی که از سرخس به نیشابور می‌آمد، شبی در خواب دید که «دود از چشمش بیرون می‌آید و خون از آن روان است. از خواب بیدار شد و بگریست و از حیات و ملک دل برکند، و دانست که بخت او را بدرود گفته و امید او را وانهاده است» (حسینی، ۱۳۸۰، ۴۹).

رؤیای یادشده از چند جهت قابل تحلیل است. اگر رؤیا به همان سال‌های نخست برآمدن سلجوقیان و کشاکش و ستیزشان با غزنویان بازگردد، احتمالاً در جهت تضعیف روحیه سپاهیان غزنوی و تحریک و تشجیع جنگجویان نه چندان درخور سلجوقی جعل و تبلیغ شده است. در تحلیلی دیگر، البته اگر به دوره‌های متأخر سلجوقی بازگردد، این رؤیا با هدف کسب مشروعیت و مواجهه با چالش‌های سیاسی روز بر ساخته شده است، زیرا از تأسیس حکومت سلجوقی براساس اراده و مشیت الهی و نبرد مشروعیتی با مخالفان حکایت می‌کند.

رؤیای منسوب به طغرل بیگ و پیشگویی عمر او نیز می‌تواند از منظر مشروعیت‌بخشی به حکومت او در قالب تبلیغی قدسی-الهی استنباط شود. مطابق رؤیای ادعایی، طغرل در خواب می‌بیند به آسمان رفته و منادی وی را ندا می‌دهد که از خداوند نیازت را بخواه و او از خداوند طول عمر می‌خواهد. متعاقباً به او گفته می‌شود: «هفتاد سال برای تو» (ظهیرالدین نیشابوری، ۱۳۳۲، ۲۲؛ صدرالدین حسینی، ۱۳۸۰، ۵۸-۵۹؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱، ۳۷۷/۲۲). ممکن است در آغاز وعده بر خورداری از هفتاد سال عمر برای سلطان سلجوقی چندان سخاوتی الهی محسوب نشود، لیکن ناپستی نادیده گرفت که در میان سلاطین سلجوقی که میانگین عمرشان کمتر از ۳۵ سال بوده (نیشابوری، ۱۳۳۲، ۲۹، ۳۴، ۳۹، ۴۳، ۵۴، ۵۵، ۶۵، ۶۶، ۷۲، ۷۴، ۸۲)، این عدد قابل توجه است. در همین زمینه به نظر می‌رسد این رؤیا پس از مرگ طغرل جعل شده باشد، به ویژه که با میزان عمر او مطابقت دارد. در ضمن شکاف تاریخی بیش از یک‌صد ساله نقل این رؤیا که برای اولین بار در کتابی همسو با حاکمیت سلجوقی یعنی سلجوق‌نامه آمده، نشان می‌دهد که این رؤیا احتمالاً در دوره سوم حاکمیت آنان جعل شده است، مقطعی که سلجوقیان با انبوهی از چالش‌های بنیان‌افکن مشروعیتی مواجه بودند و البته تشبث و توسل به ابزار

نافذ رؤیا را برای فائق آمدن بر این چالش‌ها ضروری می‌دانستند. در هر صورت تلقی الوهی و قدسی از زندگی و حتی مرگ بنیان‌گذار حکومت سلجوقی و در پس آن تبلیغ خواست و مشیت الهی بر تشکیل این حکومت، مشوق حاکمان و متفکران و مبلغان در این کار بوده است. در اثبات این تحلیل نمی‌توان نمادهای پرمفهومی را که در این رؤیای پیشگویانه به کار رفته است (همچون آسمان، خداوند، منادی، ندا) و مهم‌تر از آن شبیه‌سازی آن با معراج پیامبر اکرم (ص) را نادیده گرفت که با هدف پذیرش اذهان عمومی و خنثی‌سازی هر گونه طرح ابهام و تشکیکی از سوی مخالفان بوده است. به نظر می‌رسد سیاست الوهی‌انگاری و تقویت باور ظل‌اللّهی حکومت سلجوقی در قالب رؤیاهای پیشگویانه، به ویژه در دوره‌های متأخر آن، ارتباط تنگاتنگی با چالش‌هایی داشت که سلجوقیان در ابعاد و زمینه‌های مختلف با آن مواجه بودند. در رأس این چالش‌ها دستگاه خلافت عباسی و به خصوص خلیفهٔ سیاس و زیرک آن الناصر لدین الله بود. بنابراین، توسل به رؤیا، به ویژه از نوع پیشگویانه، برای رفع هر گونه چالش و بحران مشروعیتی در دستور کار قرار داشت.

تبلیغ اعجاز حاکمان در شفابخشی بیماران لاعلاج و یا صعب‌العلاج در قالب رؤیایی پیشگویانه یکی دیگر از عرصه‌های سیاسی کارکرد رؤیا در عصر سلجوقی است که خود البته استحکام و تقویت مشروعیت آنان را در نهان و غیرمستقیم نشانه دارد. در یک نمونهٔ شاخص، مورخ درباری این عصر یعنی راوندی این‌گونه ادعا می‌کند که پیرمردی یزدی، علی‌نام، پیامبر اسلام (ص) را در خواب دید که به وی الهام کرد پای فلج او صرفاً با مسح دست سلطان محمد بن ملک‌شاه شفا خواهد یافت. رؤیا در ادامه، همسو با تقویت باورهای الهی و قدسی حکومت سلجوقی به طور اعم و شخص سلطان محمد به طور اخص و با صحنه‌پردازی ماهرانه، سلطان را صاحب کراماتی چون شفابخشی معرفی می‌کند: «... یک‌بار سلطان محمد برّالله مضجعه دست در پای او مالید هیچ اثر نکرد. مرد گفت رسول دروغ نگوید. نیت نیکو کن. سلطان آب خواست و طهارت کرد و دو رکعت بگزارد و سر به سجده نهاد... پس سر از سجده برداشت و دست در پای علی مالید، آوازی از پای او بیرون آمد و این علی از جای خود بجست و لیبیک زد و پیاده به حج رفت.» نکتهٔ عجیب‌تر آنکه در خاتمهٔ رؤیا، کرامات غیبی سلطان سلجوقی فراتر از محدودهٔ انسان‌ها و حتی مشمول چهارپایان و نباتات هم دانسته می‌شود که این نشان از اوج الوهی‌انگاری قدرت و وابستگی مورخ به حکومت دارد و البته انعکاسی از روح زمانه است: «این حکایت از آن آوردم تا یقین شود که همّت پادشاه و نیت نیکوی او اثر کند در آدمی و چهارپای و گل‌ها و آب‌ها و میوه‌ها و غیر آن» (راوندی، ۱۳۶۴، ۷۷-۷۸). شواهد و نشانه‌های تاریخی کمتر تردیدی در جعلی بودن رؤیای مذکور دارند.

علاوه بر ماهیت مورخ، شرایط سیاسی این عصر و مواجهه سلطان محمد با انبوهی از مخالفان داخلی و خارجی (باسورث، ۱۳۸۷، ۱۱۱)، نقش دادن به پیامبر اکرم (ص) در قالب الهام، ذکر نام حج و فضا سازی معنوی، نام گذاری فرد راوی به علی و... می‌تواند خود حکایت از جعل عامدانه رؤیای ماهیتاً پیشگویانه مذکور داشته باشد که همسو با کسب مشروعیت سیاسی ساخته شده است.^۱

نه تنها رؤیاهای منتسب به سلاطین سلجوقی، بلکه حتی رؤیاهای پیشگویانه منتسب به اطرافیان آنان نیز از منظر پیشبرد اهداف سیاسی و در فضای متأثر از آن قابل استنباط خواهد بود. برای مثال در رؤیایی نقل شده است که در مقطعی که خواجه نظام الملک به همراه سلطان ملک شاه در بغداد به سر می‌برد، شخصی با سیمای صلحا نامه‌ای به او داد که در آن نوشته شده بود: «دوش حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم را به خواب دیدم که فرمود نزد حسن رو و با او بگوی که حج تو همین جاست، به مکه چرا می‌روی؟ نه من تو را گفته‌ام که بر درگاه این ترک ملازم باش و مطالب ارباب حاجات را به انجام و اسعاف مقرون گردان و به فریاد درماندگان امت رس! راوی گوید که خواجه بدین سبب فسخ عزیمت حج کرده» (خواندمیر، ۱۳۸۰، ۴۹۸/۲). می‌توان گفت این رؤیا را شخص خواجه و یا اطرافیانش در اوج منازعات حکومت با برخی از ساختارهای سیاسی قدرت جعل کرده‌اند (باسورث، ۱۳۸۷، ۷۲/۵-۷۳). هدف آن نیز انصراف از سفر حج، خنثی سازی اقدامات مخالفان و بقای قدرت می‌تواند تعبیر شود. ضمن آنکه در صورت غیبت او حاکمیت سلجوقی دچار خسارت عظیمی می‌شد. در هر صورت عجیب نیست اگر گفته شود استفاده تعمدانه از نمادهای معناداری چون «پیامبر اسلام (ص)»، «حج» و «شخصی با سیمای صلحا» در همین زمینه قابل توجیه است.

نتیجه گیری

مشروعیت یکی از دل مشغولی‌های اصلی حکومت‌های ایرانی در سده‌های میانه به ویژه در قرون چهارم و پنجم هجری بوده است. در همین زمینه توسل به رؤیا و در رأس آن رؤیاهای پیشگویانه البته با صبغه افسانه‌ای یکی از ابزارهای نافذ مشروعیتی بوده است. رؤیا دریچه‌ای به عالم غیب تلقی می‌شد و با توجه به رسوخ این بینش در جامعه ایرانی و نیز بن‌مایه‌های دینی-مذهبی مؤید آن، می‌توانست در تحکیم قدرت سیاسی و نیز فائق آمدن بر چالش‌های مشروعیتی مؤثر واقع شود. حکومت‌های آل بویه، غزنوی و سلجوقی به عنوان حکومت‌های شاخص ایرانی قرون چهارم و پنجم هجری، از این ابزار برای کسب و

۱. البته از منظری دیگر، نمی‌توان چهره ضد اسماعیلی این سلطان سلجوقی و مناسبات نسبتاً حسنه او با خلافت عباسی را در پذیرش این رؤیای جعلی و در نهایت اثرگذاری آن بر اذهان عمومی جامعه نادیده گرفت. ضمن آنکه به نظر می‌رسد بینش عمومی عصر و صبغه تاریخی رؤیاهای پیشگویانه نیز در این امر مؤثر بوده است.

تقویت مشروعیت و فائق آمدن بر چالش‌های مشروعیتی روز سود می‌جستند. در نقد کلی پژوهش‌های انجام‌شده باید به فقدان چهارچوب نظری، عدم تفکیک رؤیاهای صاحبان قدرت و عموم جامعه، درست انگاشتن رؤیاهای منتسب به ساختار سیاسی قدرت و نیز مطالعه صرفاً توصیفی رؤیاهای اشاره کرد. حال آنکه پژوهش پیش رو با بررسی تخصصی یکی از کارکردهای سیاسی رؤیا در یک دوره مشخص، رؤیاهای منتسب به خاندان حاکم را جعلی و دروغین و همسو با تعقیب منافع سیاسی می‌داند. در همین زمینه، این رؤیاهای پیشگویانه و در عین حال عامه‌پسند که عمدتاً شخصیت اصلی آنان نیا و یا بنیان‌گذار حکومت بود، به تولد و در عین حال زنده ماندن رهبران آن هم در میان انبوهی از تردیدها، نیل ناباورانه به قدرت و تأسیس و تداوم حکومت و فرمانروایی می‌پرداختند و از این طریق الوهی‌انگاری و قدسی‌انگاری قدرت، توسعه قلمرو، سرکوب و حتی سقوط دشمنان و نیز برخورداری از عمر طولانی را با تبلیغ از پیش مقدر بودن این حوادث القا می‌کردند. در این رؤیاهای نمادها، ریشه‌دار متعارف در هر دوره و به ویژه از نمادهای مذهبی و در رأس آن پیشوایان دینی و مذهبی به طور مکرر استفاده شده است. هدف از این کار به نظر می‌رسد موجه جلوه دادن رؤیاهای ساختگی، رفع هر گونه ابهام و تردید و در نهایت تأثیرگذاری بیشتر بر اجتماع بوده است. در همین زمینه استفاده از چنین تکنیک‌ها و ابزارهای مؤثر تبلیغی در منظومه فکری حاکمان جایگاه ممتازی داشته است. همه این رؤیاهای از نظر محتوا و نیز نمادهای به کاررفته دارای تشابهات بسیار هستند که این امر البته با توجه به الگوبرداری صرف از تجربه‌های تاریخی، می‌تواند واقعی بودن رؤیاهای مذکور را با تردیدهای جدی مواجه سازد. ضمن آنکه بررسی منشأ نقل و ثبت این رؤیاهای، اهداف سیاسی نهفته در آنها و شرایط سیاسی روز بر این تردیدها بیش از پیش می‌افزاید.

References

- Ibn Athir, Izzuddin Ali. Al-Kamel (The Great Complete History of Islam and Iran). Translated by Abbas Khalili and Abu al-Qasim Halat. Vol. 22 and 19. Tehran: Scientific Press Institute. 1371.
- Ibn Tabataba, Muhammad bin Ali. Fakhri history. Translated by Mohammad Vahid Golpaygani. Tehran: Book Translation and Publishing Company. Vol. 2. 1360.
- Ibn al-Abri, Ahron. Brief history of countries. Translated by Abdul Muhammad Ayati. Tehran: Scientific and cultural. 1377.
- Ibn Moskuyeh, Ahmed bin Ali. Experiences of all nations. Vol. 6-5. Translated by Abulqasem Emami and Ali Naghi Monzavi. Tehran: Toos. 1376.
- Asad, Mohammadreza. "Reflection of sleep and dream in Ferdowsi's Shahnameh". Persian

- Literature Quarterly of Azad University of Mashhad, num. 24, 94-129. 2008.
- Iqbal Ashtiani, Abbas. Mongol history. Tehran: Amir Kabir. 1364.
- Bosworth, Edmond Clifford. History of the Ghaznavids. Vol. 1. Translated by Hassan Anoushe. Tehran: Amir Kabir. 1381.
- Bosworth, Edmond Clifford. "Political and dynastic history of Iran (1217-1000/614-390)" Cambridge History of Iran. Vol. 5. Translation by Hassan Anoushe, Tehran: Amir Kabir. 1387.
- Biruni, Abu Rihan. The works of the rest. Translated by Akbar Danasresht. Tehran: Amir Kabir. 1363.
- Bayhaqi, Abu al-Fazl Muhammad bin Hussein. Bayhaqi's History. vol. 1. Corrected by Khalil Khatib Rahbar. Tehran: Mahtab. 1374.
- Turkmani Azar, Parvin. Political history of Twelver Shiites in Iran. Tehran: Shiite Shenasi. 1383.
- Teflisi, Hubaysh bin Ibrahim. Kamel's dream Expression. Qom: mashhour. 1385.
- Jawzjani, Minhaj al-Din Siraj Abu Omar Othman. Nasiri's classes (Nasiri Tabaqat), vol. 1. Edited by Abd al-Hay Habibi. Tehran: donyaye ketab. 1363.
- Hosseini, Sadr al-Din Abu al-Hasan Ali. Butter of histories (zobdat altavarikh-news of Seljuk princes and kings). Translation of Ramadan Ali rouhallahi. Tehran: iyl Shahsavan Baghdadi. 1380.
- Khalili, Khalil Allah. Sultanate of Ghaznavids. Bija: Amiri. 1387.
- Khawandemir, Muhammad bin Khavand Shah. Bitā. Al Safa Kindergarten (Rawzat Al-Safa), vol 4. Tehran: khayam.
- Dadashzadeh, Wahideh, Gholamali Arya, and Alireza Ibrahim. "Investigation of imam ali's miracles and the illustrations of him in Sufi's dreams in mystical texts," Scientific quarterly journal of Islamic mysticism. Year. 19(74). 179-163. 1401.
- Rawandi, Muhammad bin Ali bin Suleiman. Comfort in the chest and the sign of happiness in the history of Al-Seljuq (Rahat al-Sudour and Aya al-Suror dar tarikhe al saljoogh). Tehran: Amir Kabir. 1364.
- Rezaei, Mohammad. "The causes and factors of Azd-Dawlah's approach to the Zaheriyah religion (338-372 AH)". Scientific Quarterly of History of Iran after Islam, year 11(25). 21-1. 1399.
- Shabankarei, Muhammad bin Ali bin Muhammad. Genealogy Complex (majma Al-Ansab). Corrected by Mirhashim Muhaddith. Tehran: Amir Kabir. 1363.
- Shujaei Zand, Alireza. Islamic dynasties in Iran and the issue of legitimacy. Quarterly of political and economic information, num. 145-153, 51-32. 1379.

- Shabani, Imam Ali. Abbasid: dream and politics. Arak: Arak University. 1394.
- Shabani, Imam Ali. "Genealogy in the middle centuries of Iranian history; Doubts and Suspicions". Cultural History Studies. Year 5(19). 68-47. 1393.
- Saberi, Hossein. History of Islamic cults. Vol. 1. Tehran: samt. 1397.
- Sedghi, Nasser. Historiography in Iran during the Seljuk period. Tehran: Islamic History Research Institute. 1393.
- Tabatabaei, Javad. History of political thought in Iran. Tehran: Kavir. 1388.
- Tabari, ehsan. Abulfazl Beyhaqi and Ghaznavi society. Berlin: Tudeh Party of Iran. 1380.
- Tusi, Khwaja Nizam al-Mulk. Policy letter (siyasat nameh). Edited by Mohammad Qazvini. Tehran: Zoar. 1344.
- Fry, Richard. History of Iran from Islam to Seljuk. Vol. 4. Translated by Hassan Anoushe. Tehran: Amir Kabir. 1363.
- Ferdowsi, Abulqasem. Ferdowsi's Shahnameh. Vol. 1. Joule mol correction. Tehran: Islamic Revolution Publications and Education. 1370.
- Firhi, Davoud. Power, knowledge and legitimacy in Islam. Tehran, Ni. 1389.
- Firhi, Davoud. Political system and government in Islam. Tehran: Samt. 1388.
- Qadri, Hatem, and Taghi Rostam Vand. "Iranshahri Thought (Coordinates and Conceptual Components)". Al-Zahra University Scientific-Research Quarterly of Human Sciences. Year 16(59). 148-123. 1385.
- Kazemi, Ali Asghar. The role of power in society and international relations. Tehran: Toos. 1369.
- Kiya, khojasteh. Sleep and self-concept. Tehran. Markaz. 1378.
- Lambton, Ann. Continuity and transformation in the middle history of Iran. Translated by Yaqub Azhend. Tehran: Ney. 1372.
- Weber, Max. Economy and society, translated by Mustafa Emadzadeh, Abbas Manouchehri and Mehrdad Torabinejad. Tehran: Mowla. 1374.
- Mohseni, Manouchehr. Introduction to sociology. Tehran: Duran. 1383.
- Maqadasi, Abu Abdullah Muhammad bin Ahmed. The best divisions in knowing the regions (ahsan altaghasim fi marafat alaghalim). Vol. 1. Translated by Alinaqi Monzwi. Tehran: Iran Authors and Translators Company. 1361.
- Montazeri, Ali. Sleep and dream. Tehran: Hasti Nama. 1383.
- Mahdavi Damghani, Ahmad. A treatise on Khezr, peace be upon him. Tehran: ketabe marja.1386.
- Mehr Ali Tabar, Hamidah. Dream and politics in the middle governments of Iranian history from the 4th to the 8th century of Hijri, master's thesis. Arak University. 1391.

Minouee, Mojtaba. Four great Tusi's. Tehran: cultural and Artistic Institute of Iran and Islam Culture. 1396.

Naseri Rad, Mustafa. Political beliefs in the history of Iran. PhD thesis in history. Shahid Beheshti University. 1384.

Neishaburi, Khawaja Imam Zahiruddin. Seljuk letter. bija: kalaleh khavar. 1332.

Yerahzadeh Dezfouli, Maryam, and Reza Shajari, and imam Ali Shabani. "Analysis of cosmic beliefs and its impact on the historical events of Iran from the 2nd to the 7th centuries of Hijri", Scientific Quarterly of History of Iran after Islam, year 11(24).171-193 .1399.